

Литовченко Кирило Геннадійович

Аспірант кафедри політології

Київський національний університет імені Тараса Шевченка (м. Київ, Україна)

<https://orcid.org/0000-0002-9599-6183>

e-mail: litkirill@gmail.com

ОРІЄНТАЦІЯ НА МИНУЛЕ ЯК ЕЛЕМЕНТ ТЕОРЕТИЧНОГО ОСМИСЛЕННЯ ПОПУЛІЗМУ

Резюме

У статті розглядається теоретичне осмислення орієнтації на минуле як важливого компонента ідейного змісту популізму. Констатується концептуальна невизначеність феномена популізму в сучасній науці. Підкреслюється, що хоча антагонізм «народ — еліта» є єдиною складовою, щодо якої існує відносний консенсус, його одного недостатньо для повноцінної ідентифікації та характеристики популізму. Показано як орієнтація на минуле пояснює специфіку популістської логіки та зумовлює його «багатоликість».

Проведено аналіз еволюції наукових підходів до взаємозв'язку популізму та орієнтації на минуле — від ранніх концепцій Е. Шілза, Д. Белла, С. Ліпсета, Р. Хофштадтера до сучасних теорій Г.-Г. Бетца, П. Таггарта, Р. Водак, Т. Радя, Т. Прядко, М. Кенні, Ф. Фінчельштейна, А. Гужви, Е. Ельчі та інших. Особлива увага в цьому контексті приділяється концепції «хартленду» П. Таггарта як найбільш комплексному теоретичному інструменту, який описує усю повноту ролі та значення ретроспективної орієнтації для змістового наповнення популізму.

Виокремлено три основні напрями інтерпретації орієнтації на минуле в популізмі: як вторинний і контекстуальний елемент; як структурно важливий компонент правого популізму; як невід'ємну рису популізму загалом. Перевага надається третьому підходу, оскільки саме орієнтація на минуле надає популізму специфічної темпоральності, в якій образ майбутнього, принаймні частково, формується на основі свідомо обраних елементів минулого. Це дозволяє відрізнити популізм від консервативних або

прогресистських ідеологій, які, відповідно, фокусуються на збереженні те-перішнього чи творенню принципово нового майбутнього.

Уточнено, що орієнтація на минуле може виконувати в рамках популізму функції діагнозу сучасності, джерела цінностей, образу ідеалу та аргументативної основи. Звернення до минулого конкретизує зміст популістської критики еліти як сили, що позбавила народ певних благ, якими він вже володів, що особливо проявляється під час трансформаційних криз. Зазначено, що зміст та інтенсивність цієї орієнтації варіюються залежно від ідеологічного поєднання та національно-історичного контексту.

Ключові слова: популізм; ідеологія; дискурс; ностальгія; хартленд; політична теорія.

Вступ

У сучасній політичній науці популізм розглядається як складний, багатовимірний феномен, що не піддається єдиній концептуалізації. Сама теза про складність конкретної дефініції популізму стала науковим кліше. Сплеск інтересу до його вивчення, який спостерігається у XXI столітті, не лише не вирішив цієї проблеми, а тільки поглибив її. Існують підходи, відповідно до яких популізм може визначатися і як технологія, і як певний процес, і як ідеологія або світогляд. В умовах подібної концептуальної невизначеності суттєво відрізнитися буде і зміст похідного терміну «популістський», як характеристика політичної сили або політичного актора.

Єдиним фундаментальним компонентом популізму, щодо якого в політології можна зафіксувати консенсус, є закладений в його основу антагонізм між народом та елітою. Ряд підходів до визначення популізму фактично обмежуються цією складовою. Проте подібне звуження змісту популізму виглядає занадто перебільшеним, оскільки фактично розширює його до будь-яких форм дуалістичної риторики. В особливості це стосується вже згаданої вище ситуації з терміном «популістський» як характеристики політичного актора. Сьогодні абсолютна більшість політиків, незалежно від їхніх поглядів, апелюють до усього народу, а не до певних груп чи класів, роблячи це, щонайменше, з очевидних електоральних причин. В таких умовах фактично будь-яку опозицію діючій владі, а інколи і самі владні політичні сили, можна охарактеризувати як популістські, якщо визначати популізм лише через одну складову. Це позбавляє термін аналітичної ваги, що не виглядає правильним та коректним.

Серед інших компонентів, які ряд дослідників розглядають як один з можливих обов'язкових, невід'ємних, чи, принаймні, важливих для популізму, значний інтерес викликає орієнтація на минуле. Такий компонент має потенціал для пояснення особливої логіки популізму та вирізнення його на фоні інших ідейно-політичних течій.

Незважаючи на значну кількість досліджень популізму загалом, і ролі орієнтації на минуле в ньому зокрема, залишаються відкритими ряд питань. Чи є вона невід'ємним компонентом популізму взагалі, або вона є характерною лише для його певних ідеологічних конфігурацій. Відповідно виникає питання чи повинен певний політичний актор поміж іншого артикулювати якісь ностальгійні чи ретроспективні ідеї та гасла, аби його було коректно охарактеризувати як популістського. Також залишається питання, які саме теоретичні моделі найкраще описують цей механізм і як їх інтегрувати в єдину концептуальну рамку.

Мета статті полягає в відстеженні генези та аналізі ключових підходів в межах яких певна форма орієнтації на минуле визначається як важливий компонент популізму, а також у концептуалізації орієнтації на минуле як невід'ємного компонента ідейного змісту популізму.

Методи дослідження

Методологічну основу статті становить історичний метод, який дозволив відстежити еволюцію наукових підходів до зв'язку популізму та орієнтації на минуле. Порівняльний метод використано для систематизації трьох основних напрямів інтерпретації цього зв'язку та зіставлення їхніх теоретичних засад. Метод концептуального аналізу застосовано для уточнення ключових категорій. Метод узагальнення дозволив обґрунтувати розгляд орієнтації на минуле як невід'ємного компонента ідейного змісту популізму.

Результати дослідження

Ідея щодо зв'язку між апелюванням до минулого та популізмом має довгу історію. Теоретичне осмислення популізму як універсального явища, і відповідно науковий пошук його ключових рис, почався у 1950-х роках. Американський соціолог Едвард Шіلز був автором одного з перших широких академічних визначень популізму як цілісної політичної категорії, що сприяло зсуву парадигми його дослідження від опису конкретних селянських рухів. Він визначав популізм як ідеологію, в центрі якої стоять принципи верховенства волі народу та прямого зв'язку між народом і владою, що заперечує необхідність посередників. Саме антиінституційність визначалася дослідником як ключова риса популізму, а ностальгію за простим селянським способом життя, як це було в американському популізмі XIX століття, дослідник трактував як один з можливих, але необов'язкових, риторичних елементів, які мали посилити головну ідею [1, с. 94–104].

Схожим чином роль ретроспективних елементів у популізмі розглядали Деніел Белл та Сеймур Мартін Ліпсет аналізуючи маккартизм та «нову американську правдицю». Белл визначав популізм як ідеологію статусної тривоги тих соціальних груп, які відчувають загрозу своєму традиційному

престижу через модернізацію [2, с. 3–8]. Ліпсет, своєю чергою, трактував його як авторитарний ухил нижчих і середніх верств, зумовлений економічною незахищеністю та культурним традиціоналізмом [3, с. 97–109]. Для обох дослідників ностальгія за кращим минулим виступала одним із проявів супротиву модернізації та способів відновлення втраченої моральної цілісності суспільства. В цілому Шілз, Белл та Ліпсет розглядали орієнтацію на минуле в популізмі як важливий, але вторинний елемент, який був радше симптомом соціально-психологічних напружень, а не сутнісною ознакою популізму.

Річард Хофштадтер у роботі «Епоха реформ», аналізуючи вищезгаданий американський аграрний популізм кінця XIX століття, надавав більшої важливості його ретроспективним та ностальгічним елементам. Їхня утопія, яка ґрунтувалася на ідеалізованій аграрній Америці початку XIX століття, протиставлялася корумпованій та комерціалізованій сучасності. При чому згідно з Хофштадтером, ностальгія слугувала не просто риторичним прийомом популістів, а була одним з центральних компонентів їхньої ідеології, тісно пов'язаним з дуалістичним баченням суспільства («народ» проти «еліт») та конспірологічними поясненнями соціальних проблем [4, с. 60–81]. Проте більшою мірою дослідник таким чином критикував цей конкретний історичний рух, зокрема за ірраціональні та регресивні аспекти, аніж визначав апелювання до минулого як загальну характерну рису популізму як такого.

Важливе нормативне переосмислення ролі минулого в популізмі запропонував американський соціокритик та історик Крістофер Леш. Він розглядав популістську традицію як моральну альтернативу ліберально-прогресистській ідеології. Для Леша популізм постає як етика звичайних людей, яка ґрунтується на республіканських чеснотах, традиціях спільноти, почутті меж та гідності продуктивної праці. Орієнтація на минуле в такому розумінні має переважно антипрогресистський характер, слугуючи не реакційній реставрації певного «золотого віку», а критичному протистоянню сучасному елітарному прогресизму, який руйнує історичну наступність і знецінює практичні чесноти. Леш вважав критичне звернення до минулого важливим моральним ресурсом автентичного популізму, здатним протистояти відчуженню, споживацтву та розриву зв'язку між поколіннями. Водночас він застерігав від сентиментальної ностальгії, вважаючи її лише зворотним боком прогресистського міфу [5, с. 172–230].

У роботі «Популізм» [6], британська політична теоретикня Маргарет Канован, зазначаючи що термін «популізм» надто неоднозначний і охоплює дуже різні явища, пропонує досліджувати його шляхом класифікації різних конкретних форм. Оберненість у минуле за Канован виступає важливим компонентом для аграрного та реакційного типів популізму.

Її аналіз цих типів популізму прямо посилається на роботи Хофштадтера та багато в чому співзвучний із ним. Суттєвою різницею є відсутність у дослідниці виразно критичного ставлення, та взагалі оціночного судження, щодо ностальгійних та ретроспективних елементів. У інших типах популізму, які Канован відносить до групи політичних, апеляція до минулого також може бути присутньою як елемент риторики або стилю, спрямованих на зображення еліти в якості зрадника традиційних цінностей народу. У своїй пізнішій роботі вона розглядає популізм як радикальну експлуатацію «редемптивного обличчя» демократії, яке передбачає відновлення автентичного народного суверенітету. Таке відновлення часто асоціюється із минулим, яке передувало владі корумпованих еліт та бюрократії [7, с. 9–11]. Загалом у роботах Канован орієнтація на минуле є контекстуальним, а не дефінуючим елементом популізму.

Наприкінці ХХ сторіччя у дослідженні популізму утвердився поширений науковий підхід, згідно з яким ностальгійні та ретроспективні елементи розглядалися як одна з ключових складових сучасного правого, або нативістського, популізму. Одним з початківців та найбільш впливових дослідників в межах цього підходу є німецький політолог Ханс-Георг Бетц. Розглядаючи популізм в рамках ідеологічного підходу, він визначав радикально правий популізм як комбінацію антиелітаризму, нативізму та авторитарних елементів. Ностальгійний компонент у цій формулі виступає не як вторинний риторичний елемент, а як структурна та ідеологічна складова, яка виконує ряд важливих функцій. Перш за все це діагноз сучасності як періоду глибокого занепаду, зумовлений викликами «запізнілої модерності», тобто процесами індивідуалізації, мультикультуралізму та глобальної економічної інтеграції. Також «добрі старі часи» являли собою чіткий нормативний ідеал, в якому суспільство було етнічно однорідним, з сильними традиційними цінностями, чіткими гендерними ролями та мінімальною бюрократією. Бетц підкреслював, що минуле виступає не як абстрактна ідилія, а як конкретний стан захищеності, де кордони, як географічні, так і культурні, були чіткими, а соціальний статус простої людини — непорушним. Окрім того, ностальгія слугує мобілізаційним механізмом, який закликає справжній народ протистояти корумпованим зрадницьким елітам задля повернення втраченого, та обґрунтовує пріоритетне право корінного населення на ресурси держави [8].

Визначення орієнтованості до минулого як одного з ключових компонентів сучасного правого популізму стало поширеним у політологічному дискурсі та розглядається з різних теоретико-методологічних позицій. Використовуючи інструментарій критичного дискурс-аналізу, австрійська дослідниця Рут Водак розглядає апеляцію до минулого як свідому лінгвістичну та наративну стратегію правого популізму, метою якої є посилення

відчуття екзистенційної загрози у сучасності. Популісти, за її спостереженнями, риторично прирівнюють сучасні соціальні процеси, наприклад міграцію, до історичних загроз минулого, таких як вторгнення чи окупація, створюючи в аудиторії відчуття спадкоємності ворога. Крім того, правопопулістський дискурс часто включає стратегії віктимізації, а саме конструювання корінного народу як історичної жертви, яка й сьогодні зазнає пригнічення з боку мігрантів та зрадницьких еліт. Таке переосмислення минулого дозволяє мінімізувати національну провину за історичні події та морально виправдовувати обмежувальну, дискримінаційну й іноді недемократичну політику щодо «інших» як акт самозахисту та відновлення справедливості [9, с. 92–100]. Політолог Лука Мануччі, розглядаючи правий популізм крізь призму режимів колективної пам'яті, наголошує, що соціальна прийнятність і політична успішність таких сил у різних країнах значною мірою залежать від домінуючих у суспільстві способів осмислення авторитарного минулого [10, с. 41–58].

Ще один важливий аспект ностальгії у правому популізмі підкреслює британський політолог Майкл Кенні. На прикладі Брекзиту та президентської кампанії Дональда Трампа, він демонструє, що ностальгія постає не лише як звернення до вже втраченого минулого, а як специфічна утопія, яка визначає уявлення про бажане майбутнє. Йдеться не про просте повернення назад, а про темпоральний гібрид, коли майбутнє формально розташоване попереду, але його зміст конструюється з ретроспективно відібраних і рекомбінованих фрагментів золотого віку. Слогани на кшталт «Take back control» чи «Make America Great Again» у цьому сенсі є не стільки описом ностальгійної туги за минулим, скільки програмами майбутньої політичної дії. Вони окреслюють майбутнє як завдання повторного створення колись існуючого, або радше уявно реконструйованого, порядку [11]. Схожого висновку при аналізі правопопулістської «Альтернативи для Німеччини» роблять дослідники Мануель Менке та Тім Вульф. При цьому вони відзначають, що ностальгія не обов'язково пов'язана з ідеалізацією якоїсь минулої епохи — достатньо моменту, який сприймається як втрачена можливість для кращого майбутнього [12, с. 10].

Інший погляд пропонує аргентинський політолог Федеріко Фінчельштейн. В його розумінні популізм після 1945 року постає як реформуляція фашистської спадщини для демократичних умов. Популізм зберігає авторитарні імпульси, антилібералізм, антиелітизм, гомогенізуюче розуміння народу та конструювання «анти-народу», але відмовляється від відкритої диктатури та масового насильства фашизму. Він пропонує старі, авторитарні відповіді на кризу демократичного представництва. Орієнтація на минуле в таких рамках діє як безпосереднє джерело фундаментальних елементів популізму, що яскраво проявляється саме в його

правому варіанті [13, с.20-30, 240-250]. Лівий популізм, відповідно до Фінчельштейна, також може мати авторитарні тенденції та апеляції до історичних нерівностей, але він менш пов'язаний з фашистською генеалогією та частіше орієнтований на майбутню демократизацію.

Українська дослідниця Алла Гужва використовує темпоральність як критерій диференціації трьох видів популістської риторики: 1) пустий знак-репрезентамент культурної комунікації (орієнтація на сьогодення); 2) репрезентація ідеалізованого минулого, яке було втрачене (орієнтація на минуле); 3) знак-репрезентамент майбутнього (орієнтація на майбутнє). Описуючи другий тип вона відзначає, що для таких політиків популістська риторика є радше доповненням до базового націонал-патріотизму [14, с. 130].

Зв'язок правого популізму із ностальгійними та ретроспективними елементами наразі є одним з найбільш пропрацьованих напрямів по темі цієї статті в сучасному політологічному науковому дискурсі. Наукова література з цього питання не обмежується тим, що описано вище, проте представлені позиції в сукупності формують базову теоретичну рамку пояснення того, яке місце орієнтація на минуле займає в ідеологічному змісті правопопулістських сил. Поруч із цим існує великий пласт робіт, в яких акцент робиться на емпіричному аналізі конкретних кейсів, а також дослідження механізмів формування ностальгійних запитів у виборців через опитування, експерименти та психологічні тести. Ці емпіричні роботи не стільки розробляють нові теоретичні концепції, скільки перевіряють існуючі на практиці, демонструючи, як абстрактні теоретичні конструкції реалізуються в конкретному політичному контексті та впливають на електоральні уподобання.

Разом з тим, в науковому дискурсі присутня декілька критичних ліній щодо безпосереднього зв'язку правого популізму із апеляціями до минулого. Наприклад, бельгійський політолог Бенжамін Де Клін, працюючи в межах дискурсивного підходу, розмежовує в праворадикальному популізмі націоналістичний та популістський компоненти. Згідно з його трактуванням, саме націоналізм ґрунтується на уявленнях про час і простір, зокрема про спільне минуле, історичну тяглість та територіальну прив'язаність нації, тоді як популістська складова такого дискурсу полягає у вертикальному антагонізмі між народом та елітою [15, с. 3]. Загалом, подібні зауваження щодо змісту популізму є властивими для переважної більшості дослідників, які притримуються дискурсивного підходу до визначення популізму, фундаментом якого стали роботи аргентинського постмарксиста Ернеста Лаклау. Відповідно до його підходу будь-який політичний актор та, відповідно, ідейний зміст його поглядів та висловлювань можуть бути популістськими, якщо вони артикують вищезгаданий антагонізм. Усі інші ознаки чи характерні риси популізму є ситуаційними та залежать від конкретного випадку [16, с. 33].

Дещо схожою за сутністю критика присутня у роботах американського політолога Курта Вейланда, одного з провідних представників стратегічного підходу до визначення популізму. Наводячи приклади протилежних за своїм змістовим наповненням редистрибутивного та неоліберального популізмів у Латинській Америці, дослідник вважає, що популістським політичного актора роблять не якісь конкретні ідеї або їх комбінація, а спосіб політичної діяльності. Він визначає популізм як політичну стратегію, яку персоналізований лідер використовує для здобуття влади, фундаментом якої є пряма, безпосередня, неінституціоналізована підтримка великої кількості переважно неорганізованих прихильників [17, с. 14].

Умовно, ще одним напрямом критики вищезазначеного підходу можна трактувати роботи, в яких орієнтація на минуле розглядається як універсальна риса популізму як такого, без прив'язки до його типу або ідеологічної спрямованості. Корені такого підходу сягають ще середини ХХ століття. У матеріалах за конференцією 1967 року у Лондонській школі економіки, яка вважається першою великою міжнародною науковою дискусією присвяченою концептуальному визначенню популізму, англійський філософ Ісає Берлін стверджував, що певний рівень спрямованості у минуле характеризує усі прояви популізму. Він стверджував, що популізм не поділяє історичистського переконання, ніби минуле остаточно втрачене і нічого з нього не можна «врятувати», та фактично відстоює протилежну думку. Це, на його думку, відрізняло популізм від утопічних ідеологій, в рамках яких обіцяний «золотий вік» являв собою безпрецедентну ситуацію, яка ніколи раніше не існувала [18].

Більш деталізований варіант цієї позиції в рамках тієї ж конференції представив соціолог Дональд МакРей. Притримуючись ідеологічного підходу до визначення популізму, він розглядав його як специфічну форму примітивізму та реакцію на примусову модернізацію, і стверджував, що орієнтація на минуле є для нього ключовим структурним елементом. Згідно з МакРеєм, популізм незмінно апелює до образу «втраченого раю» — міфологізованого стану первісної суспільної гармонії, аграрної простоти та стабільності. Для дослідника минуле в популізмі це не певний конкретний період, який підлягає історичному аналізу, а джерело морального авторитету. Це дозволяє популістським рухам протиставляти природні чесноти народу штучним законам та складним структурам модерної держави [19, с. 154]. МакРей підкреслює, що звернення до минулого забезпечує популізму ідеологічну цілісність, перетворюючи розрізнені уявлення на стійку захисну міфологію, яка дозволяє суспільству чинити опір занадто швидким або травматичним змінам [19, с. 161].

Подальшого розвитку ідея щодо орієнтації на минуле у популізмі як обов'язкового та універсального компоненту отримала передусім серед

науковців, які також дотримуються ідеологічного підходу до його визначення. Автором однієї з найбільш цитованих концепцій, в якій орієнтація на минуле є визначальною рисою популізму є британський політолог Пол Таггарт. Згідно із його підходом, популізм є гнучкою, або тонкою, ідеологією. Дослідник зазначає, що традиційні ідеології характеризуються наявністю чотирьох базових елементів — діагнозу сучасного стану речей, ключових цінностей, стратегії та утопії, або образу ідеального суспільства. На відміну від таких ідеологій, популізм, за своєю суттю, не робить акценту на ключових цінностях. Саме це пояснює, чому він зустрічається в усьому ідеологічному спектрі — від лівих до правих. В свою чергу ключові цінності популізму в дійсності є контекстуальними та похідними від його утопії, яку Таггарт пропонує визначити як «хартленд» [20, с. 16].

Таггарт використовує термін «хартленд» не у більш традиційному для політології геополітичному контексті. У його розумінні хартленд — це місце, в якому згідно із популістським розумінням живе добродісне та єдине населення, тобто народ [21, с. 95]. Це місце являє собою ідеалізоване минуле, яке втілює в собі позитивні сторони повсякденного життя. Цей простір уявляється вільним від складних політичних інституцій, бюрократичної машини та інтелектуальних еліт. Саме такий «неполітичний» характер хартленду, на думку Таггарта, пояснює виразно антиполітичний пафос популістських рухів — вони прагнуть не стільки реформувати існуючу політичну систему, скільки повернутися до уявного стану, де політика як така була мінімальною або взагалі не потрібною. Фактично, запропонований Таггартом концепт хартленду став термінологічним оформленням та подальшим розвитком ідей МакРея про втрачений рай та первісну чесноту як фундамент популістської ідентичності.

Важливою особливістю концепції хартленду в теорії Таггарта є її переважно емоційний характер. Він постає як романтизований, свідомо нечітко виражений, та, навіть, антиісторичний образ, який відчувають, а не раціонально обґрунтовують [22, с. 274]. Така природа хартленду дозволяє ефективно маскувати внутрішні суперечності, властиві популістським рухам. Також хартленд ніколи не існує у вакуумі — він завжди конструюється на тлі гострого відчуття кризи та втрати.

На відміну від утопій або образів ідеального суспільства в традиційних ідеологіях, які спрямовані у часовому просторі в майбутнє, описуючи яким воно може бути у випадку реалізації їхніх ключових цінностей та принципів, популістський хартленд спрямований на відновлення певних рис минулого, які є втраченими в умовах сучасності. При цьому, дослідник відзначає, що хартленд може бути в окремих випадках не ретроспективним відносно конкретного суспільства, але при цьому обов'язковим є те, що бажаний популістами результат вже досягався [20, с. 17]. Так само

обов'язковою є відсутність в хартленді демонізованих популістами рис сучасного їм суспільства [21, с. 96].

На думку Таггарта, саме хартленд є тим аналітичним інструментом, який характеризує специфічний зміст популістської апеляції до народу. Цим він обґрунтовує, принаймні теоретичну, позакласовість популізму, оскільки спільне минуле належить усьому народу. Також хартленд пояснює відсутність базових універсальних цінностей та наявність зовсім різних за своєю формою та змістом проявів популізму, оскільки образ ідеалізованого минулого так само може суттєво відрізнитися в залежності від конкретного національного контексту [21, с. 98].

Концепція популістського хартленду Таггарта отримала широке наукове поширення, як у формі теоретичного уточнення та емпіричного застосування, так і у формі певної критики. У переважній більшості випадків і уточнення, і критика стосувалися питання конкретизації змісту хартленда. Наприклад британський політолог Дункан МакДоннелл у своєму аналізі регіонального популізму італійської «Ліги Півночі» підкреслює, що для неї уявна «Паданія» є не просто абстрактним минулим, а конкретним регіоном з власними символами, традиціями та пересічними громадянами [23, с. 126–132]. Турецький політолог Езгі Ельчі пропонує низку важливих теоретичних уточнень. Він визначає популістський хартленд як ретроспективно сконструйовану утопію на основі покинутого, але не мертвого минулого. Дослідник підкреслює, що популісти свідомо експлуатують колективну ностальгію для конструювання хартленду, який, в свою чергу, використовується для посилення розмежування між народом та корумпованими елітами. Ельчі, співзвучно з представленим вище аналізом Кенні, відзначає, що хартленд слугує образом бажаного майбутнього через відновлення певних рис минулого. Ще одним важливим внеском дослідника є те, що він на основі результатів власних досліджень демонструє, що колективна ностальгія статистично пов'язана з популістськими установками виборців, спираючись при цьому на напрацювання політичної психології щодо ролі ностальгії в формуванні політичних орієнтацій [24].

Український політолог Тарас Радь також визначає ностальгічні та ретроспективні елементи як одні з основних ознак популізму. Він стверджує, що популізм, маючи власне трактування минулого та майбутнього, постійно апелює до «золотого віку», який виступає ідеалізованим образом кращого минулого і майбутнього. Відповідно, пропонуючи свій варіант суспільного розвитку, популізм поєднує найкраще з існуючого і власні погляди [25, с. 27]. Характеризуючи сучасний популізм, вітчизняна дослідниця Тетяна Прядко відзначає, що одним з його ключових елементів є риторика про повернення втраченого суверенітету з апеляцією не стільки до історії, як до ностальгії за ідеалізованим минулим [26, с. 73].

Схоже до аналізу Таггарта трактування популізму пропонує румунський політолог Міхня-Сімон Стойка. На його думку популізм, який характеризується відсутністю повноцінного ідеологічного фундаменту, ґрунтується на чотирьох політичних міфах, описаних французьким дослідником Р. Жирарде. Одним з них є саме міф про золоту добу, який використовується для яскравого зображення кінцевої мети, яка, на думку популістів, має задовольнити щонайменше більшість тих, хто не задоволений існуючим порядком денним. Цей міф діє у поєднанні з міфами про спасителя, єдність та змову. Необхідно зазначити, що саме останній з них у інтерпретації Стойки є центральним для популізму, оскільки в ньому йдеться про бажання влади керувати всупереч народній волі. Інші три міфи створюють необхідну ауру навколо популістського лідера як єдиного, хто здатний повернути час назад та вивести зі скрутного становища народ, який там опинився внаслідок злочинної діяльності еліти [27, с. 6–11].

Нідерландський політолог Кас Мюдде, коментуючи концепцію Таггарта відзначає, що вона підкреслює міфічний та конструйований характер категорії «народ». Так само як і нація для націоналістів, народ для популістів є уявною спільнотою. В той же час концепція хартленду не вирішує піднятої самим її автором проблеми абстрактності цього народу. Він стверджує, що «хартленд» може зовсім по-різному конструюватися навіть в межах однієї країни [28, с. 545–546]. Саме тому дослідник не додавав хартленд, або будь-яку інші форму орієнтації в минуле, до свого власного визначення популізму як тонко-центрованої ідеології, згідно з якою суспільство поділене на дві гомогенні та антагоністичні групи — «добродесний народ» та «корумповану еліту», а політика має бути вираженням загальної волі народу» [28, с. 543].

В цілому, концепція популістського хартленда Таггарта, особливо з уточненнями Ельчі, представляє собою найбільш ґрунтовну та комплексну теоретичну рамку, в якій передбачається орієнтація на минуле як невід'ємний компонент популізму. Погоджуючись із висновком Мюдде щодо абстрактності хартленда у інтерпретації Таггарта, пропонується розуміти хартленд не як конкретне географічне чи соціологічне поняття, а як аналітичний орієнтир для популістів. Або, для позначення цього аспекту популізму пропонується використовувати поняття «орієнтація на минуле». На відміну від більш конкретних за змістом понять і концептів, таких як хартленд, золотий вік чи ностальгія, воно дає змогу охопити їх як різні прояви більш широкої смислової структури.

Орієнтація на минуле може виконувати кілька важливих функцій у формуванні ідейного змісту популізму: слугувати діагнозом поточного стану суспільства, джерелом нормативних цінностей, уявною кінцевою метою політичної діяльності або аргументативною основою, що підкріплює

реалістичність і доречність політичних пропозицій прикладами з минулого. Водночас на практиці, популізм у абсолютній більшості випадків поєднується з іншими ідеологіями. Тому орієнтація на минуле не завжди виконує всі названі функції в повному обсязі. Її зміст і інтенсивність можуть суттєво варіюватися залежно від того, з якою «основною» ідеологією вона поєднується, та в якому історико-політичному контексті.

Включення орієнтації на минуле до ідейного ядра популізму також посилює та конкретизує зміст його критики еліти — остання постає як сила, що внаслідок своїх дій позбавила народ чогось важливого, уже наявного або принаймні символічно пережитого як наявне в минулому, і що має бути відновлене чи повернуте. Водночас конкретний зміст цього «втраченого» визначається як історико-географічним контекстом, у межах якого функціонує відповідна популістська сила, так і її ідеологічним спрямуванням. За таких умов аналіз історичного контексту є невід’ємним методологічним елементом дослідження популізму в межах конкретної країни чи регіону.

Висновки

На основі проведеного аналізу, можемо констатувати, що розгляд орієнтації на минуле як одного з компонентів популізму має давню історію. В рамках політологічних наукових досліджень можна виокремити три основних напрями інтерпретації цього зв’язку: 1) орієнтація на минуле як вторинний та контекстуальний елемент (Шілз, Белл, Ліпсет, Канован); 2) орієнтація на минуле як структурно важливий елемент для правого популізму (Бетц, Водак, Кенні, Фінчельштейн); 3) орієнтація на минуле як невід’ємний компонент популізму (Берлін, МакРей, Таггарт, Ельчі). На нашу думку варто керуватися підходом, згідно з яким орієнтація у минуле є саме невід’ємним компонентом популізму, оскільки вона дозволяє краще врахувати його специфічну логіку та є одним з факторів, яка зумовлює його «багатоликість». Незважаючи на те, яка вага для популізму надається орієнтації в минуле, переважна більшість дослідників так чи інакше пов’язують наявність в популізмі подібних елементів як результат певних трансформаційних процесів в суспільствах, які залишають після суттєву групу невдоволених, чийм голосом популісти прагнуть стати. Як відповідь на таке невдоволення вони обіцяють повернути або відновити втрачене в рамках своєї політичної пропозиції. Така специфічна темпоральність популізму дозволяє відмежувати його від більш класичних ідеологій, чий орієнтири або спрямовані на збереженні сьогоdnішнього, або на досягненні майбутнього, якого ще не було. Перспективи подальших досліджень пов’язані з емпіричною верифікацією ролі орієнтації на минуле в різних регіональних контекстах, а також із вивченням механізмів її поєднання з іншими ідеологічними компонентами у сучасних популістських проектах.

Список посилань

1. Shils E. A. *The Torment of Secrecy: The Background and Consequences of American Security Policies*. New York: Free Press, 1956. 238 p.
2. Bell D., ed. *The New American Right*. New York: Criterion Books, 1955. 239 p.
3. Lipset S. M. *Political Man: The Social Bases of Politics*. Garden City, NY: Doubleday, 1960. 432 p.
4. Hofstadter R. *The Age of Reform: From Bryan to F.D.R.* New York: Alfred A. Knopf, 1955. 328 p.
5. Lasch C. *The True and Only Heaven: Progress and Its Critics*. New York: St. Martin's Press, 1991. 480 p.
6. Canovan M. *Populism*. New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1981. 351 p.
7. Canovan M. *Trust the People! Populism and the Two Faces of Democracy*. *Political Studies*. 1999. Vol. 47, No. 1. P. 2 — 16. URL: <https://arditiesp.wordpress.com/wp-content/uploads/2012/10/canovanpopulism1999.pdf> (дата звернення: 20.05.2025).
8. Betz H.-G. *Radical Right-Wing Populism in Western Europe*. New York: St. Martin's Press, 1994. 226 p.
9. Wodak R. *The Politics of Fear: What Right-Wing Populist Discourses Mean*. London: SAGE, 2015. 320 p.
10. Manucci L. *Populism and Collective Memory: Comparing Fascist Legacies in Western Europe*. London: Routledge, 2020. 248 p. URL: https://psi424.cankaya.edu.tr/uploads/files/Manucci,%20Populism%20and%20Collective%20Memory_%20Comparing%20Fascist%20Legacies%20%20%282019%20--%20Routledge%29.pdf (дата звернення: 20.05.2025).
11. Kenny M. *Back to the Populist Future?: Understanding Nostalgia in Contemporary Ideological Discourse*. *Journal of Political Ideologies*. 2017. Vol. 22, No. 3. P. 256 — 273. URL: <https://www.studocu.com/en-ca/document/the-university-of-british-columbia/research-and-writing-in-the-humanities-and-social-sciences/back-to-the-populist-future-undertanding-nostalgia-in-contemporary-ideological-discourse/70892188> (дата звернення: 20.05.2025).
12. Menke M., Wulf T. *The dark side of inspirational pasts: An investigation of nostalgia in right-wing populist communication*. *Media and Communication*. 2021. Vol. 9, No. 2. P. 237 — 249. DOI: 10.17645/mac.v9i2.3803.

13. Finchelstein F. From Fascism to Populism in History. Oakland: University of California Press, 2017. 208 p.
14. Гужва А. Політичний популізм і популярна культура. Філософська думка. 2021. № 3. С. 125 – 137. DOI: 10.15407/fd2021.03.125.
15. De Cleen B. Populism and Nationalism. In: Kaltwasser C. R., Taggart P., Ochoa Espejo P., Ostiguy P., eds. The Oxford Handbook of Populism. Oxford: Oxford University Press, 2017. URL: https://researchportal.vub.be/files/28996702/De_Cleen_Populism_and_Nationalism_for_Oxford_Handbook_of_Populism_.pdf (дата звернення: 20.05.2025).
16. Laclau E. On Populist Reason. London: Verso, 2005. 288 p.
17. Weyland K. Clarifying a contested concept: ‘populism’ in the study of Latin American politics. Comparative Politics. 2001. Vol. 34, No. 1. P. 1 – 22. URL: <https://www.jstor.org/stable/422412> (дата звернення: 20.05.2025).
18. Berlin I. To Define Populism. URL: https://berlin.wolf.ox.ac.uk/published_works/singles/bib111b.pdf (дата звернення: 20.05.2025).
19. MacRae D. Populism as an Ideology. In: Ionescu G., Gellner E., eds. Populism: Its Meaning and National Characteristics. New York: Macmillan, 1969. P. 153 – 165.
20. Taggart P. The Populist Politics of Euroscepticism: paper prepared for presentation at the 5th Biennial Conference of the European Community Studies Association, Seattle, 29 May – 1 June 1998. URL: https://aei.pitt.edu/2740/1/002543_1.pdf (дата звернення: 20.05.2025).
21. Taggart P. Populism. Buckingham: Open University Press, 2000. 128 p.
22. Taggart P. Populism and representative politics in contemporary Europe. Journal of Political Ideologies. 2004. Vol. 9, No. 3. P. 269 – 288. URL: https://cienciapolitica.uc.cl/images/seminarios_icp/taggart_populism.pdf (дата звернення: 20.05.2025).
23. McDonnell D. A Weekend in Padania: Regionalist Populism and the Lega Nord. Politics. 2006. Vol. 26, No. 2. P. 123 – 130.
24. Elçi E. Politics of Nostalgia and Populism: Evidence from Turkey. British Journal of Political Science. 2022. Vol. 52, No. 2. P. 697 – 714. URL: <https://www.cambridge.org/core/services/aop-cambridge-core/content/view/C10B76D6ECD98E096E225EC1FA892B09/S0007123420000666a.pdf/politics-of-nostalgia-and-populism-evidence-from-turkey.pdf> (дата звернення: 20.05.2025).

25. Радь Т. Методологічні засади дослідження популізму як соціально-політичного явища. Методологія політичної науки: матеріали Всеукраїнської наукової конференції. 2010. URL: https://www.academia.edu/31514988/методологічнізасадидослідженняпопулізмуяксоціальнополітичного_явища_Methodological_basis_of_the_Study_of_the_Phenomenon_of_Populism (дата звернення: 20.05.2025).
26. Прядко Т. П. Популізм як ризик демократичного розвитку і засіб політичної мобілізації електорату: дис. канд. політ. наук: 23.00.03 / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2017. 238 с. URL: https://npu.edu.ua/images/file/vidil_aspirant/dicer/D_26.053.12/dis_Priadko.pdf (дата звернення: 20.05.2025).
27. Stoica M. S. Political Myths of the Populist Discourse. *Journal for the Study of Religions and Ideologies*. 2017. Vol. 16, No. 46. P. 63 – 76. URL: https://www.researchgate.net/publication/331175394_Political_Myths_of_the_Populist_Discourse (дата звернення: 20.05.2025).
28. Mudde C. The Populist Zeitgeist. *Government and Opposition*. 2004. Vol. 39, No. 4. P. 541 – 563. URL: <https://www.cambridge.org/core/services/aop-cambridge-core/content/view/2CD34F8B25C4FFF4F322316833DB94B7/S0017257X00002372a.pdf/div-class-title-the-populist-zeitgeist-div.pdf> (дата звернення: 20.05.2025).

References

1. Shils, E. A. (1956). *The torment of secrecy: The background and consequences of American security policies*. Free Press.
2. Bell, D. (Ed.). (1955). *The new American right*. Criterion Books.
3. Lipset, S. M. (1960). *Political man: The social bases of politics*. Doubleday.
4. Hofstadter, R. (1955). *The age of reform: From Bryan to F.D.R.* Alfred A. Knopf.
5. Lasch, C. (1991). *The true and only heaven: Progress and its critics*. St. Martin's Press.
6. Canovan, M. (1981). *Populism*. Harcourt Brace Jovanovich.
7. Canovan, M. (1999). Trust the people! Populism and the two faces of democracy. *Political Studies*, 47(1), 2 – 16. <https://arditiesp.wordpress.com/wp-content/uploads/2012/10/canovanpopulism1999.pdf>
8. Betz, H.-G. (1994). *Radical right-wing populism in Western Europe*. St. Martin's Press.

9. Wodak, R. (2015). *The politics of fear: What right-wing populist discourses mean*. SAGE.
10. Manucci, L. (2020). *Populism and collective memory: Comparing fascist legacies in Western Europe*. Routledge. https://psi424.cankaya.edu.tr/uploads/files/Manucci,%20Populism%20and%20Collective%20Memory_%20Comparing%20Fascist%20Legacies%20%20%282019%20--%20Routledge%29.pdf
11. Kenny, M. (2017). Back to the populist future?: Understanding nostalgia in contemporary ideological discourse. *Journal of Political Ideologies*, 22(3), 256 – 273. <https://www.studocu.com/en-ca/document/the-university-of-british-columbia/research-and-writing-in-the-humanities-and-social-sciences/back-to-the-populist-future-understanding-nostalgia-in-contemporary-ideological-discourse/70892188>
12. Menke, M., & Wulf, T. (2021). The dark side of inspirational pasts: An investigation of nostalgia in right-wing populist communication. *Media and Communication*, 9(2), 237 – 249. <https://doi.org/10.17645/mac.v9i2.3803>
13. Finchelstein, F. (2017). *From fascism to populism in history*. University of California Press.
14. Huzhva, A. (2021). Politychnyi populizm i populiarna kultura. *Filosofska dumka*, 3, 125 – 137. <https://doi.org/10.15407/fd2021.03.125>
15. De Cleen, B. (2017). Populism and nationalism. In C. R. Kaltwasser, P. Taggart, P. Ochoa Espejo, & P. Ostiguy (Eds.), *The Oxford handbook of populism*. Oxford University Press. https://researchportal.vub.be/files/28996702/De_Cleen_Populism_and_Nationalism_for_Oxford_Handbook_of_Populism_.pdf
16. Laclau, E. (2005). *On populist reason*. Verso.
17. Weyland, K. (2001). Clarifying a contested concept: ‘Populism’ in the study of Latin American politics. *Comparative Politics*, 34(1), 1 – 22. <https://www.jstor.org/stable/422412>
18. Berlin, I. (1967). To define populism. https://berlin.wolf.ox.ac.uk/published_works/singles/bib111b.pdf
19. MacRae, D. (1969). Populism as an ideology. In G. Ionescu & E. Gellner (Eds.), *Populism: Its meanings and national characteristics* (pp. 153 – 165). Macmillan.
20. Taggart, P. (1998). The populist politics of Euroscepticism. Paper presented at the 5th Biennial Conference of the European Community

- Studies Association, Seattle, May 29 – June 1. https://aei.pitt.edu/2740/1/002543_1.pdf
21. Taggart, P. (2000). *Populism*. Open University Press.
 22. Taggart, P. (2004). Populism and representative politics in contemporary Europe. *Journal of Political Ideologies*, 9(3), 269 – 288. https://cienciapolitica.uc.cl/images/seminarios_icp/taggart_populism.pdf
 23. McDonnell, D. (2006). A weekend in Padania: Regionalist populism and the Lega Nord. *Politics*, 26(2), 123 – 130.
 24. Elçi, E. (2022). Politics of nostalgia and populism: Evidence from Turkey. *British Journal of Political Science*, 52(2), 697 – 714. <https://www.cambridge.org/core/services/aop-cambridge-core/content/view/C10B76D6ECD98E096E225EC1FA892B09/S0007123420000666a.pdf/politics-of-nostalgia-and-populism-evidence-from-turkey.pdf>
 25. Rad', T. (2010). Metodolohichni zasady doslidzhennia populizmu yak sotsialno-politychnoho yavyscha [Methodological basis of the study of the phenomenon of populism]. In *Metodolohiia politychnoi nauky: materialy Vseukrainskoi naukovoï konferentsii*. https://www.academia.edu/31514988/Методологічні_засади_дослідження_популізму_як_соціально_політичного_явища_Methodological_basis_of_the_Study_of_the_Phenomenon_of_Populism
 26. Priadko, T. P. (2017). *Populizm yak ryzyk demokratychnoho rozvytku i zasib politychnoi mobilizatsii elektoratu* [Doctoral dissertation, National Pedagogical Dragomanov University]. https://npu.edu.ua/images/file/vidil_aspirant/dicer/D_26.053.12/dis_Priadko.pdf
 27. Stoica, M. S. (2017). Political myths of the populist discourse. *Journal for the Study of Religions and Ideologies*, 16(46), 63 – 76. https://www.researchgate.net/publication/331175394_Political_Myths_of_the_Populist_Discourse
 28. Mudde, C. (2004). The populist zeitgeist. *Government and Opposition*, 39(4), 541 – 563. <https://www.cambridge.org/core/services/aop-cambridge-core/content/view/2CD34F8B25C4FFF4F322316833DB94B7/S0017257X00002372a.pdf/div-class-title-the-populist-zeitgeist-div.pdf>

Kyrylo Lytovchenko

PhD Candidate, Politology department

Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)

<https://orcid.org/0000-0002-9599-6183>

e-mail:litkirill@gmail.com

ORIENTATION TOWARDS THE PAST AS AN ELEMENT IN THE THEORETICAL CONCEPTUALIZATION OF POPULISM

Abstract

The article examines the theoretical conceptualization of the orientation towards the past as a key component of the ideological content of populism. The conceptual vagueness of the phenomenon of populism in contemporary scholarship is noted. It is emphasised that although the ‘people versus elite’ antagonism is the only component on which there is relative consensus, by itself it is not sufficient for a proper identification and description of populism. It is shown how an orientation towards the past explains the specificity of populist logic and determines its ‘multifaceted nature’.

The evolution of scientific approaches to the relationship between populism and an orientation towards the past is analysed – from the early concepts of E. Shils, D. Bell, S. Lipset and R. Hofstadter to the contemporary theories of H.-H. Betz, P. Taggart, R. Wodak, T. Rad’, T. Priadko, M. Kenny, F. Finchelstein, A. Guzhva, E. Elci and others. Particular attention in this context is paid to P. Taggart’s concept of ‘heartland’ as the most comprehensive theoretical tool that describes the full scope of the role and significance of retrospective orientation for the ideological content of populism.

Three main approaches to interpreting the orientation towards the past in populism are identified: as a secondary and contextual element; as a structurally important component of right-wing populism; and as an integral feature of populism in general. Preference is given to the third approach, since it is precisely this orientation towards the past that gives populism a specific temporality, in which the image of the future is, at least in part, shaped on the basis of deliberately chosen elements of the past. This allows populism to be

distinguished from conservative or progressive ideologies, which, respectively, focus on preserving the present or creating a fundamentally new future.

It is clarified that, within the framework of populism, the orientation towards the past can serve as a diagnosis of the present, a source of values, an image of the ideal, and an argumentative basis. The appeal to the past gives concrete form to the populist criticism of the elite as a force that has deprived the people of certain benefits they once possessed, especially during times of transformational crises. It is noted that the content and intensity of this orientation vary depending on the ideological combination and national-historical context.

Keywords: populism; ideology; discourse; nostalgia; heartland; political theory.

Надійшла до редакції/ Received: 25.03.2026

Прорецензовано/ Revised: 12.04.2026

Прийнято до друку/ Accepted: 24.05.2026